

Recenzió

Ruralitás, vidéktörténet, vidéki társadalom

A Nemzeti Emlékezet Bizottságának (NEB) Hivatala és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja még 2014-ben írt alá egy öt évre szóló megállapodást közös kutatási programok kialakítására és megvalósítására, amelynek keretében Ö. Kovács József irányításával vidéktörténeti kutatócsoport alakult, s kezdte meg a szakmai munkát.¹ Az Ö. Kovács által részben identitáskérdésnek, a társadalmi önismeret és emlékezet formálásának is nevezett vidéktörténeti kutatások kiemelt témái között szerepelt a munkavállalás, az iskolai szocializáció, az egyházi társadalom problémakörei, a paraszti és falusi társadalom ön- és idegenképeinek változásai, vagy az életmódban beállott változások, míg időbeli síkon az 1940-es évektől bekövetkezett struktúráváltató jelentőségű társadalomtörténeti események kerültek középpontba. Az eredményekről tanúskodó tanulmánykötetek egyértelműen mutatják a különböző tudományterületek összehangolt jelentőségét, az azok közötti együttműködés fontosságát.

Az első kötet még 2017-ben látott napvilágot, amelynek közírói Csikós Gábor, Hegedűs István, Horváth Gergely Krisztián és Ö. Kovács József történészek – egyfajta programadást nyújtva – az átvett örökség folytatásáról beszéltek a 18. századi történelem- és földrajztudós Bél Mátyás forrásértékű hagyatékától kezdve egészen a perifériára szorult társadalmi rétegek „mozgásfolyamatát” történeti szociológikus módszerekkel vizsgáló, a közelmúltban (2015) elhunyt Tóth Zoltánig. Ahogy azt a sorozatnak szánt kezdeményezés szerkesztői is vallják: a vidék és a vidéki társadalom történeti narratívája éppúgy, mint jelenkorunk közvéleményében elfoglalt helyzete, marginális pozíciót tölt be. A vidék sorsa, a magyarság néprajzi kincseinek gyarapodásában betöltött szerepe, az egyes tájegységek napjainkban tapasztalható (vég)romlása viszont nagyobb figyelmet és azonnali cselekedet igényel.

A szakirodalomban eddig megjelent, a vidékformáló gazdasági és társadalmi folyamatokat szemléltető, településtipológiát, vagy akár

többféle statisztikai elemzést nyújtó munkákat figyelembe véve nem véletlenül merült fel bennük az egyes tudományágakat összekapcsoló interdiszciplinaritás gondolata. Habár a szerzők elsősorban az 1945 és 1989 közötti periódusra helyeznek kiemelt hangsúlyt, a feudális rendi szerkezet társadalmi rétegződésvizsgálata, a polgári átalakuláshoz vezető út feltárása a vidék néprajzi, történeti, illetve történeti-szociológiai kutatásai nélkül aligha képzelhető el. Mára a magyarországi „új vidék” képe jelentősen megváltozott: a hagyományos paraszti létforma eltűnése mellett a másfajta életlehetőségek köre is beszűkült, és ahogy Kovács Imre fogalmaz: a társadalmi differenciálódás következtében több falu a mélyszegénységet tükröző „falusi underclass” lakóhelyévé vált.²

A „Vidéktörténet első köteté még két blokkban tartalma írásokat. A „Körkérdés”-ben tizenegy felkért etnográfusból öt adott választ arra a négy kérdésre, amelyben – többek között – a népi kultúrát hordozó tradicionális társadalmi csoportok eltűnésére, az 1945 és 1990 közötti éra szakterületet érintő hatásaira, a nemzetközi tudományos életben bekövetkező trendváltások lehetséges adaptációjára kérdeznek rá. Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kósa László és Paládi-Kovács Attila mellett a 2019 tavaszán elhunyt Szilágyi Miklós reakcióit olvashatjuk több oldalról megközelítve az egyes kérdéseket. Paládi-Kovács szerint miközben a marxizmus hegemoniája a néprajzi kutatásokban sokáig nem valósult meg, más – főként skandináv – kezdeményezésekhez képest a polgárság és a munkásosztály kulturális emlékeinek, folklórájának, habitusának vizsgálata alig kapott figyelmet, miközben ma az emlékezet és emlékkutatás – tegyük hozzá: az „oral history”-val együtt – túlbujánszik. Mások, így Filep, vagy Andrásfalvy sokkal inkább a vidékképp riasztónak tűnő átalakulására, jelenlegi helyzetére utalnak, halmozott válságként kezelve az iparba üzött termelőréteget, majd a rendszerváltozást követő szocialista ipari centrumok leépülésével

egy újabb társadalmi réteg „komplex ipari kultúrák”-kal közös megsemmisülését.

A „Tanulmányok” sorában tíz dolgozat olvasható, ismertetésük, kritikájuk során nem ez az első írás; a róluk készült egyik recenzió az Ethographiában jelent meg a kiadás évében.³ Közöttük Horváth Zita a 18. századi Borsod megyei úrbéri rendezésről, a jobbágság rétegződéséről, a parasztság jogi helyzetéről írt - közel húszoldalas függelékkel - járasonként és helységenként említve a szolgáltatásokat és jobbágyi közttségeket. Szilágyi Adrienn már 19. századi társadalomtörténeti elemzése Békés vármegye nemességét, a lokális elit egyfajta viselkedésszociológiai, a házassági szokásokra is kitérő feltérképezését adja közre, de kitér a Harruckernek megyében betöltött szerepére, továbbá a politikai arculatváltásokra is.⁴ Szintén a 19. századra vonatkozik – egyes nézeteket megcáfolandó - Kaposi Zoltán tanulmánya a Somogyban általa kutattott⁵ nemesi birtokforgalommal, az adásvételekkel, azok okaival, hátterével, a gazdasági élet szereplőivel foglalkozva. Teljességre nem törekvő módon a szerző 1790 és 1848 között mikrofilmekben lévő anyakönyvek segítségével rendszerezte a regisztrált házasságkötéseket, feltárva a nemesség informális kapcsolatait, így a rendi státusz, így a nemesi jogállás sokszor ilyen téren kevésbé jelentős szerepét is.

A 20. századról szóló tanulmányok között helyet kapott Balaton Petrának a Darányi Ignác földművelésügyi minisztersége idején alakult zsolnai kirendeltség történetével foglalkozó, Bartha Ákos Bajcsy-Zsilinszky Endre a radikális politizálás ellen fellépő bethleni konszolidáció alatti derecskei működését (1922-1926) vizsgáló tanulmánya, Ritter György a Dunakanyarból szovjet munkatáborokba kitelepített német nyelvűek leginkább hitre és vallásos érzületre támaszkodó emlékezetével („oral history” forrást bevonva) foglalkozó értekezése, Rigó Róbertnek a politikai rendőrség 1945-ös kecskeméti tevékenységét bemutató és Cseh Dánielnek az átmenet éveit (1944-1949) Jászberényben elemző írása is. A kötet két záró tanulmánya – Novák Csaba Zoltán és Oláh Sándor révén - végül azt vizsgálja, hogy Székelyföldön hogyan zajlott az 1945 utáni politikai átalakulás és szovjetizálás, az elitváltás és kádermozgás folyamata, illetve egy

helyi közösségen (Lövéte-Lueta, Hargita megye) belül a centralizáció és a közigazgatási felügyelet keretein belül a kommunista eszme „jegében” az új tulajdonformák és tulajdonviszonyok megteremtése, a köztulajdon fölötti rendelkezési jogosultságok totális kisajátítása, valamint a kollektivizálás folyamata.

Kiemelendő, hogy a politikatörténeti tanulmányok jól mutatják az interdiszciplináris kutatások hozadékát, hiszen jelentős az „átvehető” adalékok száma. Az események ismertetésén túl az elitváltásokat ezt megelőzően is kutató⁶ Rigó Róbert írása – sőt, utalásszerűen már annak alcíme (»A félreérthetetlen terror« időszaka) - például a kommunista párt (MKP) által „legreakciósabb” városnak tartott Kecskemét kapcsán illusztrálja a terroriztikusan elfojtani kívánt polgárosult gazdátársadalom közegében az „ellenséggel” szembeni, még a világháborút idéző mentalitást és magatartásmintát.

Az általam részletesebben bemutatandó „Vidéktörténet 2” kötet négy blokkban tíz tanulmányt, egy forrásközlést, illetve tizenegy kritikai recenziót tartalmaz átfogó „diszciplináris ívet” húzó közegbe ágyazva az egyes írásokat. Az alcím üzenete a fenti gondolatok tükrében nem véletlen: az egyéni és kollektív életpályák lehetőségeit, az egyes életstratégiák alakulását nagyban befolyásolták a térbeliség szabta keretek adott terület, a lakóhely lokalitása vonatkozásában, míg a rendelkezésre álló erőforrások, vagy éppen az időtényező további történeti formáló erővel bír.

Új elemként a kötet első rovatában három módszertani írás olvasható. Demeter Gábor kvantitatív szemléletű kliometrikus vizsgálata mindenekelőtt a regionális tudomány módszerei recepciójának fontosságát kívánja prezentálni a KSH 1870-1910 közötti népszámlálási eredményeit egységes adatbázisba foglaló projekt (GISa Hungarorum), illetve a többváltozós statisztika felhasználásával. A 28 ábrát és 5 táblázatot felvonultató tanulmány a regionális fejlettségi vizsgálatokhoz 27 demográfiai, egészségügyi, műveltségi és gazdasági indikátort alkalmazva megállapította, hogy a dualizmus idején tapasztalt dinamika kiegyenlítetlen volt, amely a korszak végére már belső törésvonalakat képezett a Trianon előtti Magyarországon a

hasonlósági és fejlettségi mutatókon alapuló régiólehatárolás tükrében.

A kvantitatív adatfeldolgozás módszertani aspektusa tűnik fel Szalkai Gábornak a közúti forgalomszámlálásokkal foglalkozó dolgozatában is, aki a közlekedésfejlesztés általános kérdésein túl az 1870-1871. az 1874. és az 1894. évi forgalomszámlálások eredményeit fejt ki részletesebben levéltári forrásokra építve, s módszertanilag kitérve azok technikai hátterére (így a térinformatikai és programozási felhasználói ismeretek bevonására), illetve fázisaira (előkészítés, elrendelés, lefolytatás) is. A vizsgált korszak fejlődési irányát a szerző a közúti fejlődés háttérbe szorulásában, valamint a vasút, ezzel együtt pedig a centralizált és tervszerűen irányított közlekedésben látja.

Bán Gergely Károly két világháború közötti magyar városhierarchia vizsgálata ugyancsak kvantifikált adatokon nyugszik, s nem minden előzmény nélkül. A Korall című társadalomtörténeti folyóirat, indulását követően, összevont szemben foglalkozott a városok társadalmával szintén számos definíciót és módszertani eljárást említve.⁷ Beluszky Pál más munkáit is felhasználva Bán több statisztikai forrást is felhasznált, így az 1930. évi helységnévtár mellett gazdasági adattárat, pénzügyi (pl. adózási) mutatókat, oktatási és más jellegű adatokat. Az általa több időpontban rögzített, 1930-ra fókuszáló Komplex Városhierarchia Adatbázis (KVA) 1634 településsel, azok kapcsán pedig négy főváltozóval, illetve azok átlagával dolgozott. Utóbbi egésszítette ki az ún. további funkcionális elemek (oktatási, közigazgatási, egészségügyi, jogi, gazdasági adatok) feldolgozásával nyert összesített pontérték meghatározásával, további átlagolással elnyerve így a komplex városhierarchiai mutatót (KVM), amellyel rangsorolás vált lehetővé összekapcsolva a geográfiát a történettudománnyal.

A „Tanulmány” blokk Szirácsik Éva írásával kezdődik, aki a divényi uradalom gazdálkodását a Zichy hitbizomány első száz évében már feldolgozta 2005-ben publikált művében⁸, ezúttal az ezt megelőző, 1660 és 1681 közötti időszakot földrajzi különbségek szerint is megvizsgálta nyolc település vonatkozásában. Összegzésében a szerző megállapítja, hogy a döntő többségben jobbágygazdák körében jelentős migráció volt tapasztalható, miközben létszámuk visszaesett.

A lokális szinten átlagos nagyságúnak mondható családok és gazdaságok több szempontú elemzését 15 ábra szemlélteti, rámutatva a „tartósan megtelepedett és a jövevény gazdák” jellemzése során kimutatható legfontosabb gazdasági és társadalmi folyamatokra.

Mind gazdaság- mind családtörténeti vonatkozásban jelentős forrásanyagot használt Tompa László, amikor a blokk következő dolgozatában a bicskei Peterdi família 18. századi történetét, gazdálkodási struktúráját követi nyomon. A gazdaság felmérését szolgáló vagyongyarapodás kutatása főként levéltári források bevonásával volt lehetséges, így a Batthyány család több, illetve a bicskei helytartóság, valamint az uradalom iratanyagát is át kellett tanulmányoznia. A szerző esettanulmány megírására törekedett, ám ezzel párhuzamosan a település korabeli demográfiai, etnikai és vallásföldrajzi viszonyait is bemutatja.

Bara Júlia időben továbblép a Károlyi család csongrád-vásárhelyi uradalmi építkezéseit vizsgálva, hiszen gazdagon illusztrált tanulmányában az 1790-es évektől az 1810-es évekig tartó periódust, lényegében a folyamat fénykorát prezentálja, részben korábbi művészettörténeti jellegű, az uradalom építésének, Joseph Bitthusernek a tevékenységét taglaló írására⁹ is alapozva. Külön érdeként említhető a különböző levéltári (azon belül tervtári) források összevetése, amelyekből megismerhető az épületek kialakításán túl azok használati funkciója, az építkezés szervezett volta, vagy a helyi építészeti tradíciók sajátosságai.

A város és a vidék kontrasztja és a vidékkel kapcsolatos sztereotípiák tűnnek fel Dobszay Tamás reformkori vonatkozású, a nemesi véleményeket összegző írásában, amelynek forrásai között gróf Széchenyi István művei is szerepelnek. A természet okozta kiszolgáltatottság, azt ezt fokozó „terhes megkötöttséget” jelentő gazdálkodás, részben az információhiány okozta elmardottság, az elzártsággal párosuló rossz ellátottság csupán a főbb kritikai érvek a faluban lakás választása ellen, ám a vidékkritika kiterjedt a kisvárosokra is. A reformkor programadója szerint Pest-Budán kívüli települések nem is tekinthetők igazán városnak leginkább azok a megújulni képtelen, örökké egyforma viszonyok, valamint a kiterjedt kapcsolati hálóval nem rendelkező társadalmi viszonyaik miatt. Az ellentmondások

feloldására legfeljebb a vagyonos réteg előtt nyílt lehetőség. Ahogy Dobszay összegzésében említi: a ruralitás hátrányait nem mindenki volt képes leküzdeni. A főnemesi rétegek ellenben akár lakókörnyezetük modernizálása, akár a főváros, illetve a megyeszékhelyek közötti – olykor kétlakiságot igénylő – ingázása révén ideális viszonyokat tudtak teremteni, miközben az ún. „agglomerációs megoldás” immár modern urbanizációs jelenségként fogalmazódott meg.

Ötödik a blokkon belül Kovács Attila etnikai nyelvhatárokkal foglalkozó dolgozata, amely a két világháború közötti időszakban vizsgálta a nemzetpolitikai törekvésekbe szervesen illeszkedő délszláv telepítések hatását a Muravidék és a szlovéniai magyarok központi településének számító Alsólendván. A fő kutatási területének számító Szlovéniában élő magyar kisebbséggel és a Muravidék történelmével foglalkozó szerző az akkori jugoszláv-magyar határ menti magyar települések egybefüggő sávjának – zárt és önálló falvakat magában foglaló - homogén etnikai tömbje ellen irányuló kolonizáció következményeit fejtegeti, kiemelve a magyar-szlovén nyelvterület déli szakaszának átrendeződését 1921 és 1941 között. A statisztikai források közül mind magyar, mind jugoszláv demográfiai adatokat felhasználta a népszámlások kiadványai alapján, 1931-ben pedig – az akkori jugoszláv népszámlálás idejére vonatkozóan - az Alsólendvai Járási Hivatal összeírásának eredményeit is közzétette a Lendva-vidéki kolóniák tekintetében.

A hat térképpel is kiegészített elemzés – magyar és nem magyar adatsorok összevetésére is lehetőséget nyújtó – végső összegzése szerint a megjelenő szlovén közösségek, valamint a kistérség „mozaikszerűvé” válása ellenére is csupán kismértékű átrendeződés történt a két világháború között, amelyen, illetve ezen periódus módosult etnikai arányain az 1941-es területi revíziós változások, majd az 1945-ös újabb fordulat idején bekövetkezett magyar és jugoszláv erőszakos kitelepítési kísérletek sem változtattak.

Néprajzi témájú Paréj-Farkas Katalinnak a göcseji Bak településen végzett gyűjtése az elsőáldozás és a hozzá kapcsolódó népszokások tárgykörében. Az emberélet fordulópontjaihoz hasonló módon szakaszolt, eddig talán kevésbé

előtérbe helyezett gyermekkor időszakokra bontása, különösképpen a születéstől 10-12 éves korig számított időbeli periódus fontosabb eseményeinek számon tartása a szerző szerint adalékkul szolgálhat az emberi életút egészének tanulmányozásához. Ahogy Deáky Zita a kisgyermekkor történeti néprajzával foglalkozó művében hangsúlyozza is: „Az emberélet fordulóin és az azokhoz kapcsolódó eseményeken a gyermek részvétele magától értetődő és szükséges volt, és az lenne ma is”, mindez ugyanis mind az egyéni fejlődése, mind a közösségi összetartozás szempontjából is lényeges.¹⁰

Paréj-Farkas Katalin mikrotörténeti, egyben mentalitástörténeti elemzése hasonló módon támasztja alá egy helyi vallási közösség életében az egyén és a közösség erős kölcsönhatásának jelentőségét, miközben az elsőáldozás rítusa a közösségbe történő integrálódást szolgáló lépcsőfokként, egyben a vallási élet egyik mozzanataként értelmezhető.

Kitekintő (és egyben záró-) tanulmányként Gagyí József marosvásárhelyi társadalomkutató a kollektivizálás első, 1961 és 1963 közötti időszakát tárgyalja dolgozatában. Miközben a téma székelyföldi eseményeinek kutatása szintén nem előzmények nélküli¹¹, a „Vidéktörténet” sorozatban prioritásként kezelt szocialista időszak kapcsán már az első részben is két tanulmány foglalkozott a az 1945 utáni politikai átalakulás és szovjetizálás folyamatával. Ebben az írásban az előbb Magyar Autonóm Tartományként, majd Maros-Magyar Autonóm Tartományként ismert területen élő lakosság foglalkozási, jövedelmi helyzetének, több hátrányos helyzetű település (pl. Bélbor, Lövéte, Gyergyóholló, Varság) viszonyainak bemutatása leginkább a lokális közösségek megosztásából, a kényszerből fakadó új munkaszervezési formákból, megváltozott vagyonszerkezetből, társadalmi hierarchiából adódó morális züllésre, a kollektivizálást követő munkaerő elvándorlásra, élelmiszerválságra, illetve e jelenségek által életre hívott új alkalmazkodási stratégiákra, életformákra hívja fel a figyelmet.

A kötet „Forrás” rovata Pápasalamon, illetve a helyi termelészövetkezet megalakulásának történetéhez kapcsolódó visszaemlékezést tartalmaz Horváth Gergely Krisztián közreadása révén.

A közel 40 oldalas, a nyáradi esperesi kerület vezetője, Körmeny József kanonoki hagyatékában fennmaradt, Papp Lajos plébános által feljegyzettek a kollektivizálással kapcsolatban két évtized emlékeit osztják meg. A memoárban a negatív közhangulat mellett szó esik a háztáji gazdaság, így a második gazdaság lokális szintű megjelenéséről, a tévesz létrejöttéről és működéséről, a munkaegységek értékéről, illetve a dolgozók helyzetéről is. Más, hasonló forrásokkal, oral history történeti módszerrel készített interjúkkal összevetve a dokumentum fontos és nem csupán helytörténeti vonatkozása adalékul szolgálhat a „magyar vidék” korabeli sorsfordulóinak, a diktatúra módszereinek, s az ahhoz való alkalmazkodási stratégiák történeti megértéséhez.

A könyvismertető blokk 11 írása valójában nem ugyanennyi kötet kritikája, hiszen például az uradalomtörténetet kutató csoport nyolc darabjának, vagy a Délvidék több szempontú (pl. helynevek, etnikumok, foglalkozások) gyűjtéseinek alkotásai egy-egy recenzióba kerültek bele. A választott művek mögött is a tanulmányokhoz hasonló szándékot sejthetünk: ahogy Csikós Gábor fogalmaz az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai eseményeit ismertető mű első kötete kapcsán: a helyi történeti kutatások eredményei az országos szintű, sőt a közép-európai kommunista rendszerek világának pontosabb megértéséhez járulnak hozzá. Utóbbihoz szintén illeszkedve, a nemzetközi szakirodalomból Ö. Kovács József választott 32 dolgozatból álló tanulmánykötet bemutatásként, amelyben a magyarországi kollektivizálást tárgyaló művek is szerepelnek. A konferenciakötet egyik kiemelt tematikája a rezsimek gazdaságon túlnyúló, a társadalmi terekre és a mentalitásra is kiterjeszteni kívánt átalakítás módszereinek, jelenségeinek részletezése, de a propaganda és a vidéki reprezentáció összefüggéseit is megismerhetjük.

Az 1940-es évektől bekövetkezett strukturaváltoztató jelentőségű társadalomtörténeti események mellett, amit az MTA BTK Vidéktörténeti témacsoportja elsődlegesen célul tűzött, más korszakokat feldolgozó munkákat is olvashattunk a Vidéktörténet eddigi két kötetében. A rurális térségek interdiszciplináris kutatása, jelenkor-történeti felmérése végre kellő figyelmet kap Magyarországon is, amely

a hazai társadalomtörténet-írás számára is új megközelítésmódokat és persze új eredményeket hozhat a közeljövőben. A helyi viszonyokon nyugvó, „alulról építkező” társadalomkép egyben a mindennapok történeti megértéséhez járul hozzá, amelynek hitelességét pont a valóság(h)bb helyzetfeltárás adja.

(Horváth Gergely Krisztián [főszerk.], Csikós Gábor - Hegedűs István - Ö. Kovács József [szerk.]: Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18-20. században. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 400 oldal; ill. Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019. 372 oldal)

ALABÁN PÉTER

Jegyzetek

1. Egyik előzményeként a Kubinyi András Történész Műhely „A vidéktörténeti kutatások lehetőségei és feladatai (20. század)” címmel rendezett tudományos tanácskozást 2015 végén a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ahol bemutatták Ö. Kovács József „Vidéki Magyarország 1945-1970. Dokumentumok földről, hatalomról, emberi sorsokról.” című könyvét is. 2017-ben, a „Váltoállítás – Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Magyar vidék a 20. században 1.” című több témakörös, közel 800 oldalas kötet (MTA BTK - NEB, Budapest, 2017) szintén előzményként szolgált újszerű fogalmi meghatározásokat, kereteket és vizsgálati téziseket nyújtva.

2. Kovács Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, H. n., 2012. 47-48.

3. Bárh Dániel: Vidéktörténet. [Horváth Gergely Krisztián (főszerk.), Csikós Gábor, Hegedűs István, Ö. Kovács József (szerk.): Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18-20. században. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2017. 396 p.] In: Ethnographia (128.) 4. 788-793.

4. Ennek előzményeként említhető, hogy a Benda Gyula-díjas szerző írta a „Lendület” Családtörténeti Kutatócsoport „Magyar Családtörténetek: Tanulmányok” című sorozatának első kötetét „Az uradalom elvesztése. Nemesi

családok a 19. századi Békés megyében” címmel (MTA BTK TTI, Budapest, 2018), amely a Harruckern - uradalom történetéhez fűződik.

5. Lásd még Kaposi Zoltán: Birtokok és birtokosok a 19. század elején Somogyban. In: Szirácsik Éva (szerk.): A földesurak szerepe. Dominum IV. Unicus Műhely Kiadó, Budapest, 2018. 148-164.

6. Vö. Rigó Róbert: Elitváltások évtizede Kecskeméten (1938–1948). ÁBTL – Kronosz Kiadó, Budapest-Pécs, 2014.

7. Vö. pl. Beluszky Pál-Györi Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés.” Magyarország városhálózata a 20. század elején. Korall 2013/11-12. 199-238.

8. Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében 1687–1787. Adatok, források és tanulmányok a

Nógrád Megyei Levéltárból 48. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2005.

9. Bara Júlia: Joseph Bittheuser (1755-1828), a Károlyi család uradalmi építészének tevékenysége Szatmár vármegyében. In: Fundálók, palérok, építészek Erdélyben. Szerk. Orbán János. Maros Megyei Múzeum - Erdélyi Múzeum Egyesület, Marosvásárhely, Kolozsvár 2011. 261-277.

10. Deáky Zita: „Jó kisfiúk és leánykák”. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon. Századvég Kiadó, Budapest, 2011. 238.

11. Az újabb munkák közül lásd például: Fekete Deák Ildikó: «Rejtett ellenállás». A kollektivizálás Székelyföldön lezajlott folyamatáról. In: Új Nézőpont (3.) 2016/3-4. 29-39. http://ujnezopont.biharkutatas.hu/wp-content/uploads/2017/01/2016_3-4-fekete.pdf - utolsó leltöltés: 2019. május 19.

